

Наталія Мендерецька
Nataliia Menderetska

АСОРТИМЕНТ ВИРОБІВ ЗІ СКЛА З ФОНДІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

THE ASSORTMENT OF THE GLASSWARE FROM THE COLLECTIONS OF KAMIANETS-PODILSKYI HISTORICAL MUSEUM-RESERVE

У статті розглядається асортимент виробів зі скла з фондів Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. Описані основні типологічні групи скляних виробів, які сформовані за функціональними ознаками, побутовим призначенням та стилевими особливостями. Вперше у статті зроблена спроба мистецтвознавчого опису і систематизації виробів зі скла з фондів Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника.

Ключові слова: асортимент, скло, вироби, посуд, типологічна група, музей.

Актуальність статті стає зрозумілою, якщо прийняти до уваги той факт, що до нашого часу була тільки одна спроба мистецтвознавчого опису колекції скляних художніх виробів із збірки Кам'янець-Подільського музею. Праця В. М. Гагенмейстера "Гутне шкло Поділля" залишається унікальною і самобутньою. В. М. Гагенмейстера вперше зробив спробу систематизувати і проаналізувати скляні вироби, які на той час зберігалися у фондах Кам'янець-Подільського музею старожитностей. Можна казати про те, що свого часу ця праця стала єдиною у своєму роді мистецтвознавчою спробою звернення до вивчення кам'янецького скла, а у подальшому фундаментальною для науковців, які зверталися до теми дослідження саме українського скла, і дотично скла Кам'яниччини.

Асортимент скляних виробів із фондів Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника складається з численної кількості різноманітних предметів побутового вжитку і репрезентований, у першу чергу, скляним посудом, різним за своїм призначенням, функціональним і естетичним навантаженням, стилістичними особливостями.

Загальна кількість предметів зі скла сягає біля 2000 експонатів, це стосується як фондової збірки, так і речей, які знаходяться у тимчасових та постійних експозиціях.

Відштовхуючись від часових рамок, якими окреслено наше дослідження, цілком зрозумілою і логічною є особлива увага до збірки аптекарського посуду та посуду для зберігання рідини і скляної тари у хронологічних межах XVII-XIX ст., а також частково початку XX ст., як часу найбільшого розквіту скловиробництва Подільського регіону, зокрема Кам'яниччини.

На території Поділля, яке в XV-XVIII ст. входило до складу Польщі, в кожному селі була знахарка або знахар, які добре знали властивості цілющих рослин та лікували все село. До знахарів зверталися і жителі міст. Але минав час, розвивалася медицина, тож у містах Поділля з'явилися аптеки й лікарні.

Спочатку аптеки, як правило, влаштовували при монастирях. Перша аптека в Кам'янці з'явилася в 1700 році при колегіумі католицького ордену єзуїтів. Вона була дуже добре обладнана. Будівля колегіуму зберіглася донині. Це двоповерховий кам'яний будинок із контрфорсами з боку вулиці Кузнечної [5].

Але ця аптека не могла забезпечити потреби населення всього міста, тому мешканці Кам'янця звернулися до міської влади з проханням відкрити загальнодоступну аптеку. Магістрат став вишукувати можливості для цього, однак наразився на спротив єзуїтів, бо ті

не хотіли мати конкурентів. Вони гостро запротестували, коли 1767 року Павло Лінкевич, який вийшов з ордену, висловив намір влаштувати аптеку у місті. Єзуїти оскаржили справу перед кам'янецьким митрополитом, а також погрожували позовом до суду митрополиту львівському. Міська влада, яка підтримувала наміри Лінкевича, заступилася за нього перед канцлером Анджеєм Замойським, прохаючи про допомогу в отриманні привілею на аптеку. Відкриття аптеки Лінкевича ліквідувало монополію єзуїтів. Їхня аптека діяла до ліквідації ордену єзуїтів. В 1780-х роках у Кам'янці вже функціонують кілька аптек: домініканська при Домініканському чоловічому монастирі, аптекарем якої був Габріель Навроцький; аптека Станіслава Квятковського, а також аптека, що належала Яну Філіпу Фокельману, колишньому лікареві кам'янецького військового гарнізону. Ця аптека забезпечувала потреби головним чином гарнізону.

Міські книги подають інформацію також про інших аптекарів Кам'янця у XVIII ст. Так, під 1786 р. згадується Ян Зигмунт Кахлер, а під 1790 р. – Кароль Фаренгольц. Того ж року отримав привілей на відкриття аптеки Григорій Чайковський. Тож у XVIII ст. аптек у Кам'янці не бракувало.

У XIX ст. аптечна справа в місті розвивалася. Крім приватних, були аптеки при лікарнях. 1801 р. генерал Юзеф де Вітте подарував лікарській управі громадського піклування під лікарню будинок у долині Смотрича. Тут розмістилася міська лікарня на 30 ліжок. При ній була аптека [5].

Наприкінці XIX ст. в місті було 3 аптеки, одна філіальна та одна при міській лікарні. На початку XX ст. було 4 аптеки: приватні Хомського, Гольдштейна в Старому місті, Садковського на Польських фільварках і на Новому плані. Дві державні аптеки містилися при міській лікарні та Товаристві людинолюбного товариства. Діяло також 5 аптечних складів Хомського, Шараги та Гольдштейна.

Після встановлення радянської влади приватних аптек у місті уже не було. Націоналізований будинок Хомських передали аптекоуправлінню Кам'янця-Подільського. Тут на двох поверхах розмістилися перша державна аптека, канцелярія аптекоуправління, склади, бухгалтерія, каса, кабінети службовців тощо. Так розпочалася нова історія кам'янецьких аптек [5].

У музеї представлена велика колекція скляного посуду, що почав широко використовуватись в аптечній справі з першої половини XIX століття. Запропонована колекція такого посуду свідчить про своєрідну еволюцію в її виробництві. Самі старі експонати експозиції виготовлені з прозорого, чистого скла. Час не стоїть на місці, проходили десятиріччя, з розвитком технологій і прогресу в аптеках почали з'являтися жовті, зелені, блакитні штанглази як прикраси.

У минулому аптекарі досить часто використовували кам'яний, керамічний, фарфоровий та фаянсовий посуд. У великих керамічних амфорах XV-XVI століть зберігали олійні масла, кислоти, самі різноманітні настоянки, екстракти, ароматичні води, спирти та інші рідини. З початку використання такого посуду до шийки амфори або бутля прив'язували бирки, на яких зазначалось, що саме знаходиться в посуду. Дещо пізніше назви препаратів стали писати прямо на бутлях олійними фарбами.

Скляний посуд самих різноманітних відтінків та форм, пляшечки, флакони, штанглази, штофи. Колись у них зберігались ліки – від самих звичайних і доступних багатьом відвідувачам, до неймовірно дорогих, екзотичних і деколи фантазійних, навіть казкових.

Серед гутних виробів, принаймні серед тих, що збереглися, переважають різнокольорові предмети. Ця кольорова різноманітність, яка надає скляним речам привабливості і підвищує їх художню цінність, є ще однією з оригінальних рис гутного скла. Вивчаючи його колористичні особливості, можна виокремити три групи забарвлених скломас.

До першої групи відносять усі вироби з простого скла, забарвлення якого пояснюється недостатньо чистою сировиною. Тут зустрічається безліч відтінків зелених, синювато-зелених, жовтувато-зелених, жовто-коричневих тонів – усі так звані пляшкові кольори. Переважно це небажане забарвлення, якого намагалися всіма засобами уникнути, але нерідко на ньому

ґрунтувався певний художній задум. Серед значної кількості скла довільно зелених кольорів можна знайти дійсно гарні відтінки, що надають виробам художньої цінності. Іноді злегка приглушена сірим відтінком зелень робить колорит особливо витонченим. Часто жовто-коричневі кольори викликають захоплення золотистістю або гарячими бурштиновими відтінками. Для поліхромного розпису емалями в локальних тонах зелений колір дає чудове, спокійне тло.

Другу групу складає скло дуже ніжних, часом майже невлених відтінків різних кольорів. На кращих виробках видно, яких цікавих колористичних результатів досягли гутні склороби в процесі очищення скла від забруднень. Здавна відомий прийом додавати в шихту невелику дозу окису марганцю, який знищує жовто-зелений колір скла, послугував вихідним моментом у приготуванні характерного для гутних виробів світло-фіалкового скла з різними відтінками аж до аметистово-рожевого. Застосовувалося також знебарвлювання скла іншими речовинами, що дозволяло досягти не менш гарних легких синюватих, жовтуватих та інших відтінків.

Третя група – це спеціально забарвлене скло. Важко сказати, коли після татарської навали відродилися в Україні давньоруські традиції виробництва різноколірного скла. Серед пам'яток XVI ст. не вдалося знайти кольорових виробів, але це зовсім не означає, що їх виробництво не існувало в той час.

Перші згадки про кольорове скло після татарської навали знаходимо в згадуваному описі подорожі патріарха Макарія до Росії у 1654 р. У цьому описі зазначено, що чужинців, які прибули до Умані, вразили великі гарні будівлі, які мали багато вікон із різнокольорових шибок. У музейних колекціях збереглися вироби XVIII – XIX ст. із синім забарвленням скломаси. Зустрічається також темно-фіолетове скло, забарвлення якого іноді переходить у глибокий, майже чорний тон. Фарбування скла в червоні, жовті та інші кольори призводило в кустарних умовах гутного виробництва до певного забруднення тону і використовувалося для маскування дефектів скломаси. Але і в цих випадках окремі вдалі суміші, серед яких привертають увагу насичені цегляно-червоні і вишневі кольори, збагачують палітру гутного скла.

У європейській склоробній техніці XVIII ст. як барвники використовувалося не більше десяти речовин. Ломоносов, використовуючи щонайменше 50-60 речовин, створив надзвичайно багату палітру кольорового скла, яку блискуче застосував у монументальних мозаїках. У своїй лабораторії Ломоносов навчив варінню кольорового скла учня, архітектора Петра Дружиніна, який, працюючи багато років на петербурзьких заводах, передавав свою майстерність іншим склоробам.

У другій половині XVIII ст. у Росії і Україні поширилося виробництво молочно-білого скла. Молочне скло в Росії та інших країнах оздоблювалося так, як подібна до нього порцеляна, тобто поліхромним емалевим розписом. Слід зауважити, що в Україні, де емалевий розпис здавна був поширений, молочне забарвлення скла стало самостійним засобом художнього оформлення виробів. Воно відзначається багатою різноманітністю відтінків – синіх, блакитних або опалових – і подальшої колористичної обробки, звичайно, вже не потребує. У Московському державному історичному музеї зберігаються вироби українських гут другої половини XVIII ст. з молочно-білого скла. Це гладкі дзбанки, стримано оздоблені ліпними прикрасами, і лише на одному з них помітні сліди кількох мазків олійної. Цікаві зразки молочного скла до 1941р. зберігаються у Кам'янець-Подільському краєзнавчому музеї: циліндрична аптекарська посудина зі скла блакитного відтінку, яка мала скромний напис, уміщений у щитовидному картуші, та два гранчасті каламарі і пісочниця молочного скла без розпису [1, с. 24].

Окрім архівного, не менш важливий матеріал, до вивчення подільського гутного скла дають зразки самої продукції, які ще й тепер можна надбати в селах та особливо містечках. Кам'янецький Краєзнавчий музей, один із багатьох провінціальних, що збірки їх мають важливе значення своєю локальністю, має порівнюючи зовсім малу колекцію, бо справа збирання шкла в ньому щойно розпочата. Збірка ця звичайно не вичерпує все багатство форм виробництва подільського гутного скла, можливо дещо в ній не з подільських гут, проте вона, разом із зразками гутного скла подільського походження в інших

музеях – Всеукраїнському Історичному ім. Т. Шевченка у Києві, Українського Мистецтва у Харкові, Кам'янецького Шкляно-Порцелянового Технікуму та інших музеїв і приватних збірок, може дати уявлення про барви, форми, та до деякої міри і про техніку виробництва [1, с. 17].

У В. Гагенмейстера зустрічаємо відомості про те, що особливе місце займають вироби аптечного посуду з “мальованням” (олійними фарбами) та написами відповідних ліків.

Подібний посуд до часів імперіалістичної війни можна було зустріти в багатьох аптеках Поділля, разом із порцеляновими, гарно розмальованими слоїками волинського Баранівського заводу. Форми посуду й розмір мають багацько варіантів. У Кам'янецькому музеї є маленький прегарний чотиригранний штофік, аметистового шкла, прикрашений на одному з плоских боків білим (пожовклим) медальйоном з бантиком жовтої фарби вверху і чотирирядковим написом чорними літерами [1, с. 23].

У переліку ілюстрацій до праці Володимира Гагенмейстера “Гутне шкло Поділля” 1931 року, бачимо три ілюстрації з аптечним посудом. Перша – на сторінці 13 – “Гало, каламарчик і аптечний посуд. (Кам'янецький Краєзнавчий Музей)”. Друга – на 22 сторінці – “Аптечний посуд. Вис. 11 см. (Кам'янецький Краєзнавчий Музей)”. Третя – на 25 сторінці – “Аптечний посуд. Вис. 1 см., шир. 8 см. (Кам'янецький Краєзнавчий Музей)”.

На жаль, самі ілюстрації, у двох досліджуваних екземплярах книги Володимира Гагенмейстера “Гутне шкло Поділля” 1931 року видання, не збереглися до наших часів, але це дає змогу припустити наявність досить великого асортименту аптекарського посуду і розмаїття його форм у тогочасній колекції Кам'янець-Подільського Краєзнавчого музею. Перший екземпляр книги знаходиться у бібліотечних фондах НІАЗ “Кам'янець”, другій люб'язно наданій дочкою В. Гагенмейстера О. Ерн з особистого архіву у Львові.

Чималу типологічну групу скляних виробів у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника складає посуд для зберігання рідин і пиття, який репрезентований різноманітними пляшками, штофами, глеками, фігурними виробами функціонального вжитку.

Серед тарного посуду можна виділити нечисленну за кількістю групу пляшок, що слугували для зберігання та транспортування рідин. Цей вид посуду називають також вузькогорлою тарою. Спробу систематизувати велике різноманіття пляшок зробив В. Коваль. Найбільшого поширення пляшки досягли в XVIII ст. Загальні їхні риси – це посудина з вузьким горлом, пристосованим для закоркування. Форма її найбільш органічна та проста для скла при вільному видуванні.

Друга група тарного посуду – штофи, які виконували ті самі функції, що й пляшки, але були прямокутними або квадратними в перерізі для зручного транспортування за допомогою дорожніх скриньок-погребців, або шкатулок.

Із введенням винної монополії прямокутні пляшки стали офіційною тарою і мірою горілки і одержали назву “штофи”. Штоф повинен був становити 1,2299 л. та був найбільш розповсюдженим посудом. Згадуються також восьмикутні штофи. Саме такий штоф маємо у фондовій збірці Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. Книга скла (далі Кск) № інвентарний 37, книга вступу (далі Кв) № 452.

За описом з інвентарної карти, штоф – скляна посудина, у вигляді великої восьмигранної пляшки з коротким вузьким горлом. Штоф виготовлено з зеленкуватого скла, виріб кустарів-ремесників м. Славути. Виготовлено на початку ХХ ст.

Річ надійшла від гр. Парадїйчука з с. Бережани, час знаходження – 1964 рік. Розміри: висота – 32 см, Д дна – 12,5 см, Д горла – 3,5 см., верх пляшки побитий.

Восьмикутна форма штофа є ремінісценцією типового для посуду доби бароко ускладнення форми, переважанням естетичної сторони задуму виробу зі скла над її утилітарною функціональністю. Чіткий восьмикутник у перетині і досить рівні стінки свідчать про високий рівень майстерності у виготовленні даного виробу.

Іноді можна зустріти й узагальнювальну назву “штоф” для всіх гранчастих пляшок різного об'єму, найбільшими з яких були кварта, що часто виділяються дослідниками в

окремий вид, але тоді в окремі види треба виділяти й напівштофи, і четвертні та інші багаточисленні посудини такого типу. Простіше було б об'єднати їх під назвою “прямокутні” або “гранчасті” пляшки тощо. На наш погляд, важливо зберегти таку колоритну назву “штоф” для визначення пляшок подібної конструкції при створенні класифікації, оскільки ця назва вже давно переросла вузькі рамки свого застосування лише стосовно об'єму посудини та є нашим національним культурним надбанням.

Вік вітчизняної пляшки порівняно із близькосхідними скляними посудинами, відомими від III тисячоліття до н. е., невеликий – трохи більше за 500 років. У XV–XVI століттях на території сучасної України найпоширенішою формою такої тари, як і в Європі, була “цибуляста” – куля, дещо приплюснута з полюсів. Часто пляшки мали злегка сплюснені обриси й тонке конічне або паралельне горлечко з широким розгорнутим гирлом. Та вже в XVI столітті з розвитком виробництва й торгівлі стало зрозуміло, що транспортувати їх такими вкрай незручно. Тож склороби почали сплющувати пляшки ще й із боків. Такі місткості дістали назву “баклага” або “фляга”. Для стійкості їх денця іноді обплітали скляним джгутом – гладеньким чи гофрованим, що створювало своєрідний піддон. У Німеччині вперше з'являються прямокутні або квадратні скляні посудини з коротким горлечком, які в нас пізніше стали йменувати квартами, а в Росії штофами. Слово “штоф” має південнонімецьке походження; від кінця XII століття його вживали на означення кубка з олова, срібла або дерева об'ємом 800–850 мл. До України кварта потрапила в першій половині XVII сторіччя й невдовзі зажила тут такої популярності, що без неї не обходилося жодне застілля. Відомий дослідник гутного склоробства першої чверті XX століття В. Модзалевський писав: “Особливої досконалості українське скло досягнуло у штофах, які іноді розписували різними барвами, а здебільшого на них витравлювали або вирізали будь-який малюнок. Найчастіше на штофах трапляються улюблені в українського народу рослинні мотиви, нерідко тотожні тим, що їх бачимо на всілякого роду вишивках” [2].

В. Гагенмейстер у праці “Гутне скло Поділля” зазначає: “Сулії, гранчасті штофи та півштофи, особливо поширені, бо корчми були майже в кожному селі; вони мимохіть нагадують давні лубки та різні картини, що змальовують корчму з розставленими на полицках рядками штофів, колись офіційного посуду для вина” [1].

Скляні пляшки в Україні, як і в решті Європи в XV–XIX століттях, використовували не лише для спиртних напоїв, а й для різних олій, оцту, соусів, маринадів, солінь, лікарських засобів і навіть для сипучих субстанцій – тютюну, маку тощо. На базі колекції тари, що зберігається в фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, ми можемо уявити найпопулярніші споживчі категорії від XVIII до початку XX століття.

Прикметно: якщо кількість пляшок для алкогольних напоїв від XVIII до першої чверті XX століття умовно збільшувалася пропорційно до приросту населення, то число аптекарських слоївків примножилося в десятки разів – піклування про власне здоров'я, а разом і платоспроможність городян ставали чимдалі помітніші.

Клейма першої чверті XIX століття мали такі ознаки: 1) зазвичай наявність букви “Ф”, що означала фабрику; 2) зазначення об'єму або початковими буквами (“Б” – бутылка, “ПБ” – полубутылка, “Ш” – штоф), або в скороченому варіанті (“полуб.”, “полубутыл.”, “бут.”, “бутыл.”, “полштоф.”, “четвер.ш.”); 3) ініціали власника фабрики; рік заснування виробництва чи отримання ліцензії [3].

Саме такі клейма маємо можливість спостерігати на пляшках пивного заводу баронеси Евеліни Юній, які складають колекцію тарного посуду у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. Різноманітні за формою, кольором і об'ємом пляшки поєднує вишукане, у дусі тогочасної моди, декоративне вирішення з елементами графічного оздоблення у вигляді вензелів, що є характерними для хронологічного маркування скляних виробів доби раннього модерну.

Асортимент скляних виробів з фондів Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника складається з численної кількості різноманітних предметів побутового вжитку і

репрезентований у першу чергу скляним посудом аптекарського призначення, тарним посудом для зберігання рідини, та скляним посудом індивідуального вжитку.

Функціональні та стилістичні особливості скла з фондів музею, його хронологія та географія знахідок, дають змогу стверджувати про досить високий рівень розвитку склоробної справи на теренах Кам'янецьчини, особливо у контексті потреб промисловості і побутових потреб місцевого населення. Багатство форм виробів залежало, у першу чергу, від різноманітності їх призначення та впливу європейських тенденцій розвитку технологій скляної промисловості на українське виробництво.

Досвід вивчення асортименту скляних виробів із фондів Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника відкриває нові можливості для широкого кола фахівців – краєзнавців, мистецтвознавців, викладачів мистецьких дисциплін.

Список використаних джерел

1. Гагенмейстер В. Гутне скло Поділля / В. Гагенмейстер. – Кам'янець-Подільський : Наука, 1931. – 34 с.
2. Історія декоративного мистецтва України. У 5 т. Т.3 / НАН України. ІМФЕ ім. М.Т. Рильського; Наук. Ред. Т. Кара-Васильєва. – Київ, 2009. – 516 с.
3. Історія українського мистецтва у 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; голов. ред. Г. Скрипник; ред. т. Д. Степовик. – Київ, 2011. – Т. 3. Мистецтво другої половини XVII-XVIII століття. – 1088 с.
4. Ланцетти А. Г. Изготовление художественного стекла / А. Г. Ланцетти, М. Л. Нестеренко. – М., 1987. – 304 с.
5. Осетрова Галина. Аптеки й аптекарі Кам'янця / Г. Осетрова // Подолянин. – № 52 (1219). – 27 грудня. – 2013.
6. Стрижак Н. П. Колекція гутного скла з фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею / Н. П. Стрижак // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.]. – Хмельницький, 2016. – Вип. 7. – 222 с.

The article discusses the range of glassware from the collections of Kamianets-Podilskyi Historical Museum-Reserve. The main typological groups of glassware, which are formed in accordance with the functional features, household purpose and stylistic peculiarities are described. The article attempts to create an art-description and systematization of glassware from the collections of Kamianets-Podilskyi Historical Museum-Reserve.

The assortment of glassware from the collections of Kamianets-Podilskyi Historical Museum-Reserve consists of a large number of different household items and is presented by products, varying according to their purpose, functional and aesthetic load and stylistic features.

The total number of glass items reaches about 2000 exhibits, this applies to both the repository collection and the glassware in temporary and permanent exhibitions.

Based on the time frame by which this study is indicated, it is quite understandable and logical that special attention is paid to the collection of pharmaceutical and glassware in the chronological framework of the XVII-XIX centuries, as well as some of the early XX century, as the heyday of glass production in Podillia, particularly in the Kamianets-Podilskyi region.

The functional and stylistic features of the glass from the museum's collections, its chronology and geography of the finds make it possible to assert about a fairly high level of development of the glass production in the Kamianets-Podilskyi region, especially in the context of needs of the industry and domestic needs of local population. The richness of a shape of the products depended primarily on the diversity of their usage purpose and on the impact of European tendencies in the development of the glass industry technologies on Ukrainian production.

Key words: assortment, glass, wares, glassware, typological group, museum.